

samengevat.nl

VERNIEUWD
Sluit volledig aan
op het examen-
programma

samen gevat }

vwo

Geschiedenis

ThiemeMeulenhoff

www.samengevat.nl

samen gevat }

VWO

geschiedenis

Yvonne Bouw
Marloes Bolink

Vormgeving: Criterium, Arnhem
Cartografie: Yde Bouma, Leusden
Opmaak: PPMP Prepress, Wolvega
Omslagfoto: www.shutterstock.com

Over ThiemeMeulenhoff

ThiemeMeulenhoff ontwikkelt zich van educatieve uitgeverij tot een learning design company. We brengen content, leerontwerp en technologie samen. Met onze groeiende expertise, ervaring en leeroplossingen zijn we een partner voor scholen bij het vernieuwen en verbeteren van onderwijs. Zo kunnen we samen beter recht doen aan de verschillen tussen lerenden en scholen en ervoor zorgen dat leren steeds persoonlijker, effectiever en efficiënter wordt.

Samen leren vernieuwen.

www.thiememeulenhoff.nl

ISBN 978 90 06 92517 3

Tweede druk, eerste oplage, 2021

© ThiemeMeulenhoff, Amersfoort, 2021

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of enig andere manier, zonder voor-afgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j° het Besluit van 23 augustus 1985, Stbl. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan Stichting Publicatie- en Reproductierechten Organisatie (PRO), Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp (www.stichting-pro.nl). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet) dient men zich tot de uitgever te wenden. Voor meer informatie over het gebruik van muziek, film en het maken van kopieën in het onderwijs zie www.auteursrechtenonderwijs.nl.

De uitgever heeft ernaar gestreefd de auteursrechten te regelen volgens de wettelijke bepalingen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog tot de uitgever wenden.

Deze uitgave is volledig CO₂-neutraal geproduceerd.

Het voor deze uitgave gebruikte papier is voorzien van het FSC®-keurmerk.

Dit betekent dat de bosbouw op een verantwoorde wijze heeft plaatsgevonden.

Voorwoord

Beste examenkandidaat,

Voor je ligt *Samengevat*, een boek waarin de nieuwe historische contexten zijn uitgewerkt en de tien tijdvakken met kenmerkende aspecten kort en systematisch zijn weergegeven. Met *Samengevat* heb je een compleet overzicht van alle leerstof voor het school- en centraal examen in handen. Deze samenvatting stelt je in staat om in korte tijd grote hoeveelheden stof te herhalen en te overzien. Hoofd- en bijzaken worden onderscheiden, waardoor je inzicht krijgt in de grote lijn van de stof en in de samenhang tussen de verschillende onderwerpen.

Met *Samengevat* bereid je je zelfstandig voor op het examen. De onderwerpen voor het centraal examen geschiedenis die hierin zijn opgenomen, bevatten veel basisstof die ook in schoolexamens aan de orde komt.

Gecombineerd met de *Examenbundel vwo geschiedenis* vormt deze *Samengevat* de beste voorbereiding op je examen. De theorie vind je in *Samengevat* en je oefent met de opgaven uit de *Examenbundel*!

Samengevat en *Examenbundel* zijn naast elke methode te gebruiken.

Heb je opmerkingen? Meld het ons via vo@thiememeulenhoff.nl

Amersfoort, juli 2021

Hoe werk je met deze Samengevat?

Dit boekje bevat alle stof die je voor je centraal examen (CE) moet kennen. Aan de basis hiervan staat de *Syllabus centraal examen 2022*, uitgegeven door het College van Examens (CvE).

Deel 1 van deze Samengevat is gericht op de Oriëntatiekennis (49 kenmerkende aspecten), deel 2 op de verplichte historische contexten.

Door het CvE is aangekondigd dat ongeveer 35% van de vragen op het CE over de Oriëntatiekennis gaat (deel 1) en 65% van de vragen over de verplichte historische contexten (deel 2).

Deel 1 (35% van het CE)

In dit deel zijn alle perioden opgenomen die in het CE aan bod komen, verdeeld over de 10 tijdvakken met alle 49 kenmerkende aspecten. Bij ieder kenmerkend aspect geven we voorbeelden van belangrijke personen, gebeurtenissen, ontwikkelingen en documenten. **Deze voorbeelden hoef je niet uit je hoofd te kennen.** Wel moet je tijdens het CE de kenmerkende aspecten kunnen uitleggen aan de hand van nieuwe contexten en voorbeelden. Je moet dus bij ieder kenmerkend aspect een passend voorbeeld kunnen geven van een persoon, gebeurtenis of document. Daar kunnen de door ons gegeven voorbeelden bij helpen, maar gebruik hiervoor ook je leerboek en de voorbeelden die je van je docent krijgt tijdens de lessen.

Deel 2 (65% van het CE)

Dit deel gaat over de historische contexten die je voor het CE moet kennen. In iedere context worden de leidende vragen in een beschrijvende tekst uitgelegd.

Je moet alle ontwikkelingen, begrippen, personen en jaartallen uit de beschrijvende teksten kennen. De teksten met een rood kader eromheen helpen je de context van de tijd beter begrijpen.

N.B. De door het CvE voorgeschreven indeling in vijf perioden en tien tijdvakken is gebaseerd op een westers perspectief op de wereldgeschiedenis. Voor de periodisering is uitgegaan van de westers-christelijke jaartelling.

Veel succes bij het voorbereiden van je centraal examen Geschiedenis!

inhoud

Deel 1 De perioden

1	Prehistorie	8
2	Oudheid	12
3	Middeleeuwen	21
4	Vroegmoderne tijd	39
5	Moderne tijd	60

Deel 2 Historische contexten

1	Steden en burgers in de Lage Landen 1050-1700	96
2	Verlichting 1650-1900	124
3	China 1842-2001	149
4	Duitsland in Europa 1918-1991	175

Bijlage

Overzicht van de kenmerkende aspecten per tijdvak	203
---	-----

Deel 1 De perioden

1 Prehistorie

tijdvak 1: tot 3000 v. Chr. tijd van jagers en boeren

2 Oudheid

tijdvak 2: 3000 v. Chr. - 500 n. Chr. tijd van Grieken en Romeinen

3 Middeleeuwen

tijdvak 3: 500-1000 tijd van monniken en ridders

tijdvak 4: 1000-1500 tijd van steden en staten

4 Vroegmoderne tijd

tijdvak 5: 1500-1600 tijd van ontdekkers en hervormers

tijdvak 6: 1600-1700 tijd van regenten en vorsten

tijdvak 7: 1700-1800 tijd van pruiken en revoluties

5 Moderne tijd

tijdvak 8: 1800-1900 tijd van burgers en stoommachines

tijdvak 9: 1900-1950 tijd van de wereldoorlogen

tijdvak 10: 1950-nu tijd van televisie en computer

1 Prehistorie

De prehistorie of voorgeschiedenis is de periode waarin de eerste mensen zich ontwikkelen tot denkende wezens die op twee benen lopen. Zij ontdekken van alles, zoals het vuur, maar gaan zelf ook dingen uitvinden, zoals het wiel en de ploeg.

In de loop van de prehistorie gaan de mensen in grotere groepen samenleven. Door de overgang van kleine groepen rondtrekkende jagers en verzamelaars naar steeds grotere groepen landbouwers, die op één plek samenwonen, veranderen de economische verhoudingen en sociale verbanden tussen de mensen. De prehistorie eindigt wanneer de mens gaat schrijven.

Symbool voor dit tijdvak is een grotschildering van jagers met een (versierde) pot uit de tijd van de boeren.

Tijdvak 1: tijd van jagers en boeren, tot 3000 v. Christus

De belangrijkste ontwikkeling voor de mensen in tijdvak 1 is dat zij van jagers en verzamelaars boeren worden: de landbouwrevolutie.

De mens gaat op een vaste plaats wonen, waar zij onder andere potten van aardewerk maken om landbouwproducten in te bewaren.

Kenmerkend aspect 1

De levenswijze van jagers-verzamelaars

Vrijwel alle jagers-verzamelaars leven in kleine groepen als nomaden. Zij trekken rond en komen aan hun voedsel door te jagen, te vissen en noten en vruchten te verzamelen. Zij slapen in bomen en op beschutte plekken, later in tenten en hutten.

voorbeeld	verband met kenmerkend aspect
<p>Werkgereedschap van jagers bestaat uit stenen pijlpunten en koperen bijlen. Dit maakt duidelijk dat jagers voortdurend bezig zijn geweest hun wapens te verbeteren.</p>	<p>Jagers maken al samengestelde werktuigen, zoals bijlen, speren en pijl en boog, en ontwikkelen technieken, zoals het smelten van koper.</p>
<p>Een jager uit de prehistorie is in 1991 gevonden in het Ötztal in de Alpen. Zijn lichaam is al die jaren in het ijs bewaard gebleven. Deze 'ijsman' wordt Ötzi genoemd.</p>	<p>Omdat jager-verzamelaars geen schrift hadden, komt de enige informatie uit deze tijd van ongeschreven bronnen, zoals de 'ijsman'. In de maag van Ötzi, die leefde rond 3300 v. Christus, worden zowel vlees- als graanproducten gevonden. Dit betekent dat er een overgangperiode is geweest waarin mensen leven van zowel de jacht als de landbouw.</p>

De vruchtbare halve maan met uitbreiding naar Egypte.

De oudste landbouwgebieden en oudste steden van de wereld liggen, in de vorm van een halve maan, in het Midden-Oosten en Egypte.

Kenmerkend aspect 2

Het ontstaan van landbouw en landbouwsamenlevingen

Het ontstaan van landbouw en landbouwsamenlevingen is geleidelijk gegaan, maar de veranderingen die dit voor de mensheid betekenden zijn zo groot geweest dat er toch gesproken wordt van een landbouwrevolutie (Neolitische Revolutie).

voorbeeld	verband met kenmerkend aspect
<p>Landbouw is omstreeks 10.000 v. Christus bij toeval ontstaan, maar niet toevallig eerst in het Midden-Oosten en daarna in Egypte.</p>	<p>De aanwezigheid van water, zon en vooral vruchtbare grond, met daarop allerlei wilde granen, zorgen in deze gebieden voor een goed landbouwklimaat.</p>
<p>Het einde van de ijstijd: rond 10.000 v. Christus, heeft tot gevolg dat in Noord-Afrika de Saharawoestijn ontstaat. De mensen trekken weg uit de woestijn en vestigen zich langs de Nijl. Egypte wordt ook wel 'het geschenk van de Nijl genoemd'.</p>	<p>In Egypte ontstaat een landbouwsamenleving die uitgroeit tot een landbouwstedelijke samenleving met een hoge beschaving die indrukwekkende sporen heeft nagelaten (piramiden, tempels, schilderijen, sieraden, gereedschappen en gebruiksvoorwerpen).</p>

Kenmerkend aspect 3

Het ontstaan van de eerste stedelijke gemeenschappen

Dit kenmerkend aspect is gericht op de sociaaleconomische en politieke veranderingen die gepaard gingen met het ontstaan van de eerste stedelijke gemeenschappen.

Dankzij de landbouw kunnen boeren zich vestigen op vaste woonplaatsen.

GEVOLG Wanneer de landbouw genoeg oplevert, gaat een aantal bewoners zich specialiseren in ambachten, handel, bestuur en godsdienst.

GEVOLG Sommige dorpen ontwikkelen zich tot een stedelijke landbouwsamenleving met stenen huizen en stadsmuren.

De eerste landbouwstedelijke gemeenschappen (stadstaten) met een agrarisch-urbane samenleving ontstaan in het zuiden van Mesopotamië (tegenwoordig Irak).

voorbeeld	verband met kenmerkend aspect
<p>Oudste schriften: het spijkerschrift in Mesopotamië en later het hiërogliefenschrift in Egypte, zijn ontstaan in landbouwsamenlevingen die uitgroeien tot de eerste stedelijke gemeenschappen.</p> <p><i>De Steen van Rosetta met van boven naar beneden tekst in hiërogliefen, in de demotische taal en in het Grieks.</i></p>	<p>De oudste schriften zijn beeldschriften, die verbonden zijn met de ontwikkeling van de landbouw. De eerste geschriften zijn vaak lijstjes over bijvoorbeeld de opbrengsten van de oogst en de verdeling van de grond.</p> <p>Bij het vertalen van de Egyptische hiërogliefen was de vondst van de Steen van Rosetta in 1799 heel behulpzaam. Op de granieten steen staat dezelfde tekst in drie verschillende talen: in hiërogliefen, in de demotische taal (een soort volks- en handelstaal in het Oude Egypte) en in het Grieks.</p>
<p>Nieuwe beroepen in stedelijke gemeenschappen ontstaan door specialisatie nieuwe beroepen. In deze landbouwstedelijke samenlevingen wordt samenwerken en organiseren belangrijker. De sociale verschillen tussen de mensen worden daardoor groter.</p>	<p>Door voedseloverschotten hoeven niet alle mensen meer op het land te werken. Deze groep ontwikkelt andere beroepen, zoals schrijver, priester of bouwer. De samenleving wordt daardoor complexer en de behoefte aan bestuur en organisatie groter.</p>

Naar een volgende periode Van Prehistorie naar Oudheid

Jagers/verzamelaars
Kleine groepen nomaden

Ontwikkeling landbouw
(gemeenschappen)
Vaste woonplaats

Stedelijke gemeenschappen
Specialisatie in beroepen en
opkomst handel

Voedseloverschot
Innovaties (bijvoorbeeld de ploeg)

Mensen worden afhankelijk van elkaar: grotere sociale verbanden
Beschaving groeit: ontwikkeling godsdienst (polytheïsme) en
wetgeving (bestuur en rechtspraak)

Begin **Oudheid**: kennis en informatie worden op schrift gezet

Tijd van Grieken en Romeinen

2 Oudheid

De Oudheid, ook wel de Klassieke Tijd genoemd, wordt vooral bepaald door de cultuur van de oude Grieken en Romeinen. De Europese en westerse beschaving heeft veel te danken aan de Grieks-Romeinse cultuur, die zich dankzij de Romeinen over een groot deel van Europa heeft verspreid. De Germaanse culturen in Europa hebben zich door de confrontatie met de Grieks-Romeinse cultuur verder kunnen ontwikkelen in Noordwest-Europa.

Enkele voorbeelden zijn de ontwikkeling van het wetenschappelijk denken, de ideeën op het gebied van bestuur en rechtspraak, de bouw-, schilder- en beeldhouwkunst. De invloed van de oude Grieken en Romeinen is tot op de dag van vandaag op vele terreinen merkbaar en op veel plaatsen zichtbaar.

Belangrijk in deze periode is ook het ontstaan van de eerste monotheïstische geloven: het jodendom en van daaruit het christendom. Tegen het einde van de Oudheid, in de 4^e eeuw na Christus, is het christendom de enig toegestane godsdienst in het Romeinse Rijk.

Dit tijdvak wordt gekenmerkt door de ontwikkeling van eerst de Griekse cultuur, symbolisch weergegeven met een Griekse tempel en daarna de Romeinse cultuur, weergegeven door een Romeinse inscriptie in Latijnse letters.

Tijdvak 2: tijd van Grieken en Romeinen, 3000 v. Christus – 500 na Christus

In de prehistorie verspreidt de landbouw zich vanuit het Midden-Oosten naar het vasteland van Europa, als eerste in Griekenland rond 6000 v. Christus.

GEVOLG In Griekenland ontstaan diverse landbouwsamenlevingen die uitgroeien tot stedelijke gemeenschappen. In deze zogeheten stadstaten, ook wel poleis (enkelvoud polis) genoemd, staan filosofie en wetenschap in hoog aanzien en komen ideeën over burgerschap en politiek tot ontwikkeling.

- GEVOLG** – Cultuur komt tot bloei in de Griekse stadstaten, die ieder een eigen bestuur, eigen wetten en een eigen leger hebben.
- Er ontstaan verschillende politieke bestuursvormen in de stadstaten, zoals monarchie, aristocratie en democratie.

Door verhuizingen van Grieken verspreidt de Griekse cultuur zich naar Zuid-Italië, Sicilië en de kust van Klein-Azië.

Kenmerkend aspect 4

De ontwikkeling van wetenschappelijk denken en het denken over burgerschap en politiek in de Griekse stadstaat

WETENSCHAP De oude Grieken geloven in meerdere goden (polytheïsme), maar hechten ook waarde aan het verstandelijk beredeneren. In navolging van filosofen uit Klein-Azië ontwikkelen de Grieken een 'liefde voor de waarheid'.

GEVOLG Geleerden doen onderzoek op het gebied van wiskunde, natuurkunde en geneeskunde.

VOORBEELD Diverse Griekse wetenschappers, zoals Archimedes en Pythagoras hebben een belangrijke bijdrage geleverd aan het wetenschappelijk denken.

POLITIEK Ook op het gebied van politiek en burgerschap ontwikkelen de Grieken veel theorieën.

GEVOLG Verschillende vormen van politiek bestuur ontstaan in de poleis. Griekenland was niet één land, maar bestond uit veel steden met een eigen bestuur, leger, geld en cultuur. Zo'n stad met omliggend platteland is een stadstaat (polis). Soms verandert het bestuur in de loop van de tijd in een polis.

VOORBEELD Athene, de grootste en machtigste poleis van Griekenland, heeft achtereenvolgens een monarchie (macht ligt bij koning), een aristocratie (macht ligt bij groep aanzienlijken), een tirannie (macht ligt bij alleenheerser) en een democratie (macht ligt bij volk). In dit kenmerkend aspect gaat het bij het denken over burgerschap en politiek vooral over de democratie in Athene. Het gaat niet om uitvoerige kennis van alle instellingen.

voorbeeld	verband met kenmerkend aspect
<p>Het ostracisme of 'schervengericht' was in de 5^e eeuw v. Christus onderdeel van de Atheense democratie. Bij opgravingen zijn vele duizenden scherven teruggevonden. Bekendste slachtoffer van het ostracisme is generaal Themistokles, de held van de Perzische oorlogen. Op onderstaande scherven zie je dat de naam Themistokles het vaakst voorkomt. Opvallend is wel dat het handschrift vaak hetzelfde is.</p> <p><i>Ostracisme of 'schervengericht'.</i></p>	<p>Om te voorkomen dat één persoon te veel macht zou krijgen, mochten de Atheners ieder jaar een leider wegstemmen die volgens hen te machtig werd. Kreeg deze meer dan de helft van de stemmen, dan werd hij tien jaar lang uit de stad verbannen. Bij deze stemming schreven de Atheners de namen op de scherven van aardewerk potten. Daarom heet dit ostracisme (<i>ostrakon</i> is oud-Grieks voor scherf) of schervengericht (rechtbank). Alleen Atheense mannen met burgerschap mochten stemmen. Dit voorbeeld maakt duidelijk dat de Atheners nadachten over de positie en macht van individuele burgers en de werking van de democratie. Vrouwen, immigranten en slaven werden niet tot burger gerekend en hadden daardoor geen stemrecht.</p>

Kenmerkend aspect 5

De klassieke vormtaal van de Grieks-Romeinse cultuur

Wanneer de Romeinen Griekenland veroveren zijn zij onder de indruk van de Griekse cultuur.

GEVOLG De Romeinen nemen veel over van de Grieken op het gebied van bouwkunst en wetenschap.

GEVOLG Veel Grieken worden meegenomen naar Rome en Italië om daar te werken (zoals architecten, beeldhouwers, schilders, medici en leraren)

GEVOLG Er ontstaat een nieuwe Grieks-Romeinse cultuur, die door de uitbreiding van het Romeinse Rijk verspreid wordt in Europa, met name via bouwkunst en beeldhouwkunst.

voorbeeld	verband met kenmerkend aspect
<p>De bouwstijl van het Capitool, het Amerikaanse parlamentsgebouw waarin de volksvertegenwoordiging zetelt, verwijst naar de Grieks-Romeinse cultuur als eerbetoon aan de grondleggers van de eerste democratie in de geschiedenis: de Atheense democratie. De bouw van het Capitool begon na de onafhankelijkheidsoorlog tegen de Engelsen eind 18e eeuw, op initiatief van de <i>Founding Fathers</i>.</p>	<p>Het Capitool met zijn zuilen (Griekse cultuur) en koepel (Romeinse cultuur) is, net als het Witte Huis van de Amerikaanse president, qua bouwstijl een voorbeeld van neoclassicisme. De Amerikanen vinden het belangrijk om duidelijk te maken dat de westerse beschaving en democratie zijn oorsprong vinden in de klassieke oudheid.</p>

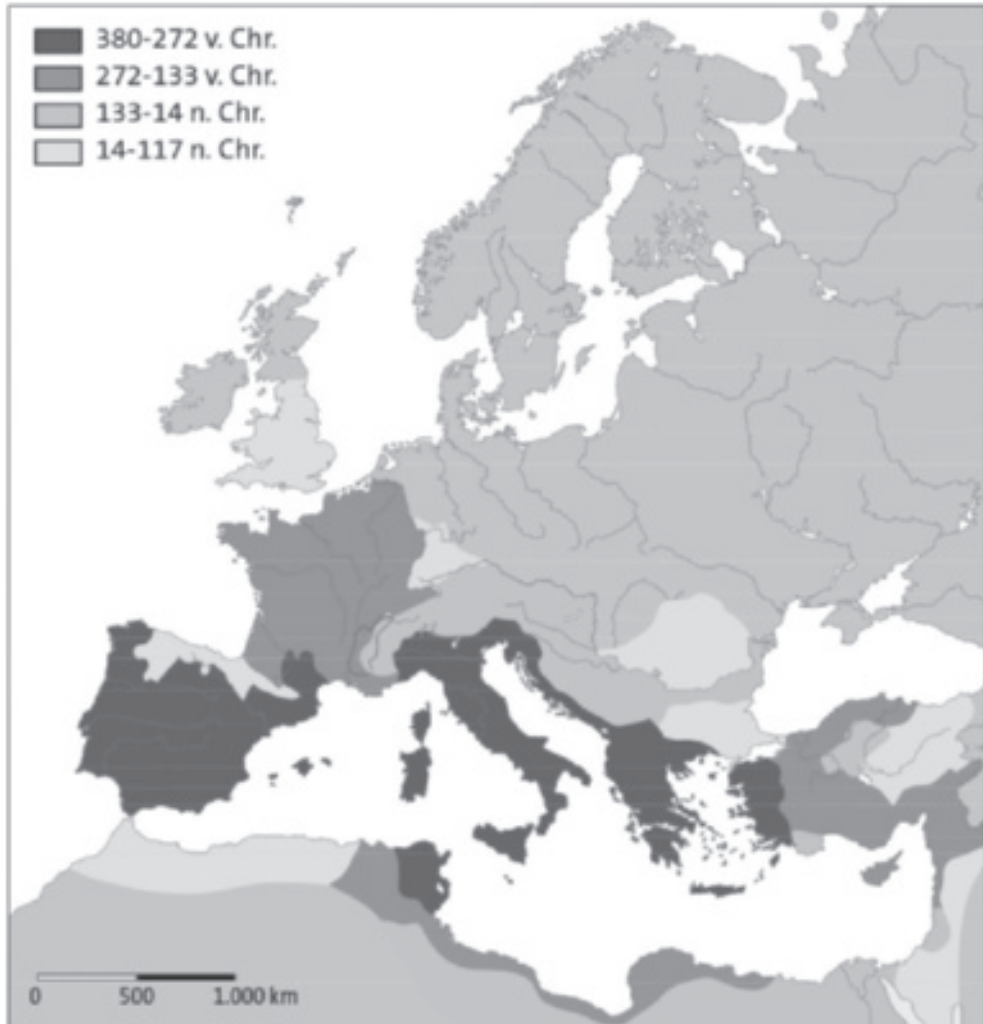
Capitool in Washington (Verenigde Staten). Inspiratie voor de naam was het Capitoolijn, één van de zeven heuvels waarop Rome is gebouwd als verwijzing naar het klassieke Rome. De wijk waarin het Capitool ligt, is vernoemd naar de oorspronkelijke heuvel: Capitol Hill.

Kenmerkend aspect 6**De groei van het Romeinse imperium waardoor de Grieks-Romeinse cultuur zich in Europa verspreidt**

VERANDERING Door de groei van het Romeinse Rijk worden de volkeren in Europa beïnvloed door de Grieks-Romeinse cultuur (en soms ook andersom).

GEVOLG Romanisering: de hoogontwikkelde Grieks-Romeinse beschaving verspreidt zich over Europa.

Op de kaart is de enorme groei van het Romeinse imperium zichtbaar. Wat begon als koninkrijk groeide uit tot een keizerrijk. Door de imperialistische veroveringsoorlogen van de Romeinen verspreidt de Grieks-Romeinse cultuur zich over Noordwest-Europa en het gebied rond de Middellandse Zee. Binnen het rijk heerste lange tijd rust en vrede (*pax romana*).

examenbundel >

vwo Nederlands
vwo Engels
vwo Duits
vwo Frans
vwo Economie
vwo Bedrijfseconomie
vwo Maatschappijwetenschappen
vwo Geschiedenis
vwo Aardrijkskunde
vwo Wiskunde A
vwo Wiskunde B
vwo Wiskunde C
vwo Scheikunde
vwo Biologie
vwo Natuurkunde

samengevat }

vwo Economie
vwo Bedrijfseconomie
vwo Maatschappijwetenschappen
vwo Geschiedenis
vwo Aardrijkskunde
vwo Wiskunde A
vwo Wiskunde B
vwo Wiskunde C
vwo Scheikunde
vwo Biologie
vwo Natuurkunde
havo/vwo Nederlands 3F/4F
havo/vwo Rekenen 3F/4F

Tips, tricks en informatie die jou helpen bij het slagen voor je eindexamen vind je op examenbundel.nl! Nog meer kans op slagen? Volg ons ook op social media. #geenexamenstress

examenidoom + examenbundel + samengevat + zeker slagen! = #geenexamenstress

examenidoom

vwo Engels
vwo Duits
vwo Frans

zeker slagen !

voor vmbo, havo én vwo

9 789006 925173